ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 12 | ISSUE - 5 | JANUARY - 2026

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ: जतन व संवर्धन

डॉ. लदाफ शफिउद्दीन खजामैनोद्दीन
सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग, आझाद महाविद्यालय, औसा,
जि. लातूर (महाराष्ट्र),

प्रस्तावना

आपल्या देशात पर्यटनाची परंपरा प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. तीर्थक्षेत्रांना भेट देणे, स्थानिक जत्रा व यात्रा, विद्या अध्ययनासाठी दूरच्या प्रदेशात जाणे, तसेच व्यापारासाठी किंवा धार्मिक हेतूने ऐतिहासिक स्थळांना भेटी देणे, या सर्व गोष्टींचा त्यात समावेश होतो. एकंदरीत सांगायचे झाल्यास, मानवाला खूप पूर्वीपासून फिरण्याची आवड आहे. दूरवरच्या स्थळांना विशिष्ट हेतूने भेट देण्यासाठी प्रवास करणे म्हणजे 'पर्यटन' होय.

प्राचीन काळात अनेक प्रवासी भारतात येऊन गेले होते. उदाहरणार्थ, बौद्ध वाङ्मयात लोकांच्या उद्बोधनासाठी स्वतः गौतम बुद्धांनी भारतातील अनेक प्राचीन शहरांना भेटी दिल्याचा उल्लेख आहे; कारण बौद्ध भिक्खूंनी सतत भ्रमण करणे आवश्यक असे. तसेच जैन मुनी आणि साधूही सतत भ्रमण करीत असत. सम्राट अशोकाच्या काळात बौद्ध धर्माला राजाश्रय मिळाल्यामुळे, भारतातील बौद्ध स्थळांना भेट देण्यासाठी तिबेट, चीन, श्रीलंका येथून भिक्खू येत असल्याचे दिसून येते. सम्राट अशोकाने आपला मुलगा महेंद्र व मुलगी संघमित्रा यांना बौद्ध धर्म प्रसारासाठी सिलोनला (श्रीलंका) पाठविले होते.

त्याचबरोबर इसवी सन ६३० च्या काळात, म्हणजेच सम्राट हर्षवर्धन यांच्या काळात, चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग भारतात आले. त्यांनी संपूर्ण भारतात राहून बौद्ध धर्माचा अभ्यास केला. त्यांच्या प्रवासवर्णनावरून आपल्याला प्राचीन भारताच्या ऐतिहासिक साधनांचा अभ्यास करण्यास मदत होते.[1]

जागतिक प्रवासी आणि मध्ययुगीन भारत

भारतामध्ये मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, बिहार, उत्तराखंड, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, तेलंगणा, महाराष्ट्र, गुजरात इत्यादी ठिकाणी अनेक ऐतिहासिक व पर्यटन स्थळे आहेत. मध्ययुगीन कालखंडात जगातील पहिला युरोपीय शोधक प्रवासी म्हणून 'बेंजामिन ट्युडेला' हा प्रसिद्ध आहे. त्याचा जन्म स्पेनमध्ये झाला. ११५९ ते ११७३ च्या दरम्यान त्याने फ्रान्स, जर्मनी, इटली, ग्रीक, सीरिया, अरबस्थान, इजिप्त, इराक, पर्शिया (इराण), भारत आणि चीन या देशांना भेटी दिल्या. त्याने आपल्या प्रवासादरम्यानचे अनुभव दैनंदिनीमध्ये लिहून ठेवले आहेत; ही दैनंदिनी इतिहासाच्या अभ्यासाचे महत्वाचे साधन आहे.

त्याचप्रमाणे तेराव्या शतकात मार्को पोलो या इटालियन प्रवाशाने आशिया खंड आणि विशेषतः चीनची ओळख जगाला करून दिली. तो १७ वर्षे चीनमध्ये राहिला. आशियातील निसर्ग, समाजजीवन, संस्कृती आणि व्यापार याची ओळख त्याने जगाला करून दिली, ज्यातूनच युरोप व आशिया यांच्यात संवाद आणि व्यापार सुरू झाला. चौदाव्या शतकातील प्रवासी इब्न बतुता हा २९ वर्षे जग फिरत होता. "एकाच रस्त्याने दोन वेळा प्रवास करायचा नाही" असे त्याचे वैशिष्ट्य होते. मध्ययुगाचा इतिहास आणि समाजजीवनाचा अभ्यास करण्यासाठी बतुताचे लेखन उपयोगी पडते.[2]

मोगलकालीन वास्तुकला: ताजमहाल आणि कुतुबमिनार

मोगल काळात आग्रा येथे यमुना नदीकाठी बांधलेले 'ताजमहाल' हे स्मारक जगातील सात आश्चर्यांपैकी एक मानले जाते. हा मोगल स्थापत्यकलेचा उत्कृष्ट नमुना आहे. याची आर्किटेक्चर शैली पर्शियन, ऑट्टोमन, भारतीय आणि इस्लामिक घटकांचे एक अद्वितीय संमिश्रण आहे. मोगल बादशहा शहाजहान याने आपली पत्नी मुमताज महल हिच्या स्मरणार्थ हे भव्य पांढऱ्या संगमरवरी स्मारक उभारले. याचे बांधकाम साधारणतः १६४८ मध्ये पूर्ण झाले आणि उस्ताद अहमद लाहोरी याला मुख्य डिझायनर मानले जाते.

तसेच, तेराव्या शतकात 'कुतुबमिनार'च्या बांधकामास सुरुवात झाली. हे भारतीय-इस्लामिक कलेचा एक उत्तम नमुना आहे. कुतुबमिनार लाल दगडांनी बांधलेला आहे. कुतुबुद्दीन ऐबक याच्या नावावरून याला 'कुतुबमिनार' असे संबोधले जाते. ऐबकने याचा पाया घातला, तर त्याचा उत्तराधिकारी अल्तमश याने पुढील बांधकाम पूर्ण केले. या मिनाराचा शेवटचा मजला फिरोजशहा तुघलक याने १३८६ मध्ये पूर्ण केला. दिल्लीवर मिळवलेल्या विजयाचे प्रतीक म्हणून हे स्मारक उभारले गेले.[3]

दक्षिणेचा ताजमहाल आणि गोल घुमट

'बीबी का मकबरा' हा मोगल सम्राट औरंगजेबचा मुलगा आझम शहा याने आपल्या आईच्या (राबिया दुर्रानी) स्मरणार्थ औरंगाबाद (संभाजीनगर) येथे १६७९ मध्ये बांधला. याला 'दक्षिणेचा ताजमहाल' असेही म्हणतात. या मकबऱ्याच्या घुमटाला संगमरवरी दगड वापरला असून, कबरीच्या चारही बाजूंनी संगमरवरी जाळ्या बसवल्या आहेत.

विजापूरचा सुलतान मोहम्मद आदिलशहा (१६२६-१६५६) याच्या काळात बांधलेली कबर 'गोल घुमट' या नावाने प्रसिद्ध आहे. या घुमटाचे वैशिष्ट्य म्हणजे येथे उच्चारलेल्या आवाजाचा प्रतिध्वनी साधारणपणे १०-१२ वेळा स्पष्टपणे ऐकू येतो. याचा नकाशा अष्टकोनी मिनारांनी युक्त असून, त्याचे क्षेत्रफळ १७०३.५ चौरस मीटर आहे. वास्तूशैलीवर विजयनगर आणि पर्शियन शैलीचा प्रभाव दिसून येतो.[4]

महाराष्ट्राचे वैभव: लेणी आणि रेल्वे स्थानक

महाराष्ट्राला वैभवशाली वारसा लाभलेला आहे. 'अजिंठा-वेरूळ' ही जागतिक कीर्तीची लेणी याचे उत्तम उदाहरण आहेत. अजिंठा लेणी बौद्ध धर्माचा वारसा जतन करतात. येथे गौतम बुद्धांच्या विविध भावमुद्रा आणि शिल्पकलेचा अद्वितीय आविष्कार पाहायला मिळतो. येथे हीनयान आणि महायान अशा दोन्ही संप्रदायांचे तत्वज्ञान दिसते.[5]

आधुनिक काळात ब्रिटिशांनी बांधलेले 'व्हिक्टोरिया टर्मिनस' (आताचे छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस - CSMT) हे मुंबईतील ऐतिहासिक रेल्वे स्थानक आहे. १८८७ मध्ये राणी व्हिक्टोरियाच्या राज्याभिषेकाच्या सुवर्ण महोत्सवानिमित्त हे बांधण्यात आले. हे युनेस्कोचे जागतिक वारसा स्थळ असून मध्य रेल्वेचे मुख्यालय देखील आहे.[6]

निष्कर्ष आणि संवर्धन

आधुनिक काळात पर्यटन हा एक स्वतंत्र स्थानिक व आंतरराष्ट्रीय व्यवसाय झाला आहे. निसर्गरम्य स्थळे, प्राचीन कलाकेंद्रे, तीर्थक्षेत्रे आणि ऐतिहासिक वास्तू पर्यटकांना आकर्षित करतात. १९७५ मध्ये 'महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळाची' (MTDC) स्थापना झाल्याने या क्षेत्राला मोठी चालना मिळाली.

ऐतिहासिक स्थळांचे जतन आणि संवर्धन करणे हे आज एक मोठे आव्हान आहे. जर आपण या स्थळांची स्वच्छता राखली, वास्तूंचे विद्रुपीकरण होणार नाही याची काळजी घेतली आणि व्यावसायिक पद्धतीने याकडे लक्ष दिले, तर पर्यटन हा सर्वाधिक रोजगार निर्माण करणारा उद्योग ठरू शकतो. आपल्या देशाला मिळालेला हा समृद्ध वारसा जपणे ही आपल्या सर्वांची जबाबदारी आहे.[7]

संदर्भ

१. शुभांगना अत्रे व गणेश राऊत - महाराष्ट्र राज्य व पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मडळ पुणे पृष्ठ क्र.- ५२
२. ऐबा कोश - The Complete Taj Mahal पृष्ठ क्र.- २५३
३. मदन मार्डीकर - भारताचा इतिहास व संस्कृती विद्या बुक पब्लिशिएर्स औरंगाबाद - प्रथम आवृती, पृष्ठ. क्र.४२४
४. कोंडेकर आर.एस. - अरुना प्रकाशन, लातूर पृष्ठ क. १७०१७१
५. सिताराम गायकवाड - विजापुर वर्णन, पृष्ठ क्र. ३५
६. अनिल कठारे विजया साखरे - प्राचीन भारताचा इतिहास व संस्कृती ५३९-५४०
७. कोंडेकर आर.एस. - पर्यटन अरुना प्रकाशन, लातूर पृष्ठ. क्र. १२७

संदर्भ ग्रंथ

१. सोमनाथ रोडे - मराठवाड्याचा इतिहास
२. अनिल कठारे व शिवाजी पवार - मराठवाड्याचा इतिहास
३. कोंडेकर आर.एस. - मराठवाड्याचा इतिहास
४. प्रभाकर देव - कंधार एक एतिहासीक शहर
५. उत्तम सावंत - मराठवाड्यातील किल्ले
६. माटे म. श्री. - मराठवाड्यातील कला वैभव
७. अनिल कठारे - मराठवाड्याचे कला वैभव आणि अजिंठा
८. जोशी सुह - मराठवाड्यातील लेणी
९. विठ्ठल धारापुरे - पर्यटन भूगोल पिंपळापुरे पब्लिकेशन नागपुर
१०. देव शा.भा. - पुरातत्व वस्तुसंग्राहलय विभाग महाराष्ट्र शासन मुंबई
११. माटे मा.श्री. - मराठवाड्याचे शिल्प वैभव
१२. देगलुरकर गो.ब. - वेरुळ दर्शन स्निहल प्रकाशन पुणे
१३. राठोड आर.व्ही. - उदगीरचा राजकिय व संस्थतिक इतिहास शिल्पा प्रकाशन उदगीर
१४.भगवान काळे - मराठवाड्याचा इतिहास
१५.मोरवंचीक रा. श्री. - दक्षिण काशी पैठ
१६ कोंडीकर आर.एस. - पर्यटन, अरुना प्रकाशन, लातूर
१७.Gupta V.H. - Tourism in India
१८.Bhatta A.K. - Tourism Development
१९.Boudam J.M. - Tourism and Development